

КИЇВСЬКА РУСЬ І ДАВНЬОПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Сергій Сегеда

У розвитку продуктивних сил слов'яни досягли значних успіхів у VII–XIII ст. Одночасно в їхньому середовищі відбувався процес розкладу первісного ладу, супроводжений формуванням сусідсько-територіальної громади; поглиблювалося майнове й соціальне розширення; зростала роль племінної верхівки, яка зосередила у своїх руках виконавчу та військову владу; формувалися елементи державного управління. Верховним органом слов'янських

племен залишалося віче, що обирало правителя — князя, який керував повсякденними справами і військом. Поступово функції військового керівника були передані воєводам.

Такі соціально-економічні й політичні зміни супроводжувалися формуванням великих племінних союзів, яких в історичній літературі називають або етнічними групами, або територіальними, політично-географічними чи політично-племінними об'єднаннями ¹. Ство-

рення племінних союзів підготувало ґрунт для виникнення перших слов'янських держав.

Назви племінних об'єднань слов'ян, що передували зародженню Давньопольської держави, містить т. зв. «Баварський географ», укладений невідомим автором у Баварії орієнтовно 843 року, коли за Верденським едиктом (договором) онуки Карла Великого розділили Імперію Франків на три частини. Перераховуючи союзи племен на північ від Дунаю, він згадує велючан, які жили біля гирла Одри; пірічан нижньої течії Одри²; гоплан над о. Гопло в Куявії; слензян Нижньої Силезії; дзядошан Північного Заходу Силезії; ополян Центральної Силезії; голенциць Верхньої Силезії; віслян басейну Верхньої Вісли і лендзян, які, за Г. Ловмянським, локалізувалися на Сандомирсько-Люблінській землі³. Про лендзян [назву виводять від слів «ląd» (оброблювана земля) чи «leda» (ляда)], ідеться також у творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.). На думку багатьох учених, саме від назви «лендзяни» походить етнонім «лях», яким давньоруські джерела послуговувалися на означення всіх польських племен. Похідним від неї є також литовське Lenkas і мадьярське Lengyel⁴.

Уважають, що до «Баварського географа» потрапили далеко не всі племінні союзи західних слов'ян, що утворилися в середині IX ст. на історичних польських землях⁵.

Східними сусідами лендзян були дуліби. Їхній ареал, за даними топоніміки і підсумками археологічних розкопок, охоплював басейн Західного Бугу і Сяну на заході, Дніпра — на сході, Прип'яті — на півночі, Верхньої Наддністрянщини — на півдні⁶. У VI ст. дуліби, на думку багатьох дослідників, створили на теренах Волині і Прикарпаття міцний племінний союз, з яким пов'язують початки слов'янської державності в Східній Європі⁷. На початку VII ст. він був розгромлений аварами (обрами), які, за свідченням ченця Києво-Печерської лаври Нестора — автора знаменитого літописного давньоруського зводу XII ст. «По-

вість врем'яних літ», «... воювали проти словін. І пригнітили дулібів, теж словінів, і насилля чинили над жінками дулібськими: якщо треба поїхати обрину, то не давав впрягти ні коня, ні вола, а велів впрягти три, або чотири, або й п'ять жінок у телігу і вести обрина; і так мучили дулібів. Були обри тілом великі, а умом горді, і винищив їх бог, і померли всі, і не залишилося жодного обрина; і є на Русі донині прислів'я; "погибоша аки обры", і нема ні племені його, ні наслідника»⁸.

Нащадки дулібів — волиняни, найменування яких дослідники пов'язують із назвою м. Велинь, яке стояло на мисі між Західним Бугом і його притокою Гучвою (сучасне городище Замчисько в Грудку Надбузькому на Південному Сході Польщі). У літописах їх також називають «бужанами» (від назви р. Буг).

Південно-західними сусідами дулібів були хорвати, пам'ятки яких відомі в Посянні та басейні Верхнього Бугу, у Верхньому Подністров'ї, Закарпатті й інших регіонах, що нині розміщені на територіях України, Польщі, Словаччини, Угорщини. Л. Нідерле припускав існування в давнину напівдержавного утворення хорватів, із центром у Кракові. Можливо, саме про нього згадують арабські джерела під назвою Хордаб (Джерваб, Джрават, Хрваб, Храват)⁹. У 560 році на хорватів напали війовничі авари, спричинивши переселення певної частини народу (т. зв. «білих» хорватів) на Балканський півострів і у верхів'я Ельби. У грамоті Празького єпископства 1086 року про них згадано як про одне із чеських племен¹⁰. На думку деяких польських учених, навіть після навали аварів у Прикарпатті продовжував існувати хорватський племінний союз, що розпався на кілька окремих племен (включаючи віслян і лендзян) лише на рубежі VIII — IX ст. після смерті його вождя Крака¹¹. Отже, тісно споріднені між собою народи хорватського племінного союзу долучилися до формування багатьох сучасних нинішніх народів — поляків, українців, чехів, словаків, хорватів.

Західні сусіди волинян — древляни, назва яких походить від залісної місцевості

(«оскільки сиділи в лісах»¹²). Племінним центром древлян було м. Іскоростень.

На південний схід від древлян розміщувалися поляни, за словами Нестора Літописця — «тямуці і мудрі»¹³. Центром полянського племінного союзу було м. Київ. Цікаво, що фахівцям-археологам серед речових комплексів давньоруських пам'яток досі не вдалося виокремити власне «полянські» ознаки. Як зауважили дослідники, полянське об'єднання сформувалося на різноплемінній основі, а Київ ще на світанку своєї історії відіграв роль міжплемінного центру¹⁴.

На схід від полян жили сіверяни «сиділи по Десні, по Семі, і по Сулі і називались сівера»¹⁵. На думку вчених, в їхній матеріальній культурі відчутний вплив іранського (аланського) компонента. Висловлено припущення, що навіть етнонім «сівера» має іранське коріння¹⁶. Алани істотно вплинули і на формування антропологічного складу давньоруської людності Дніпровського лівобережжя — нащадків літописних сіверян¹⁷. Сіверянський племінний союз брав активну участь у колонізації Балкан.

Південний захід східнослов'янських племен займали літописні тиверці — Нижня Наддніпрянина й лівобережжя Нижнього Дунаю, і уличі, розселені по р. Тясмин, у середній течії Південного Бугу й Нижній Наддніпрянині.

На північ від українських земель на територіях Білорусі та європейської частини Росії розміщувалися інші східнослов'янські племена — дреговичі (між Прип'яттю і Західною Двіною); полочани, розселившись по басейну Полоті — притоки Західної Двіни; радимичі (між верхів'ями Дніпра і Сожу); кривичі, ареал яких охоплював верхів'я Дніпра, Західної Двіни та Волги; в'ятичі жили у верхній і середній течії Оки та її притоці — р. Москва словени, або словени ільменські, займали басейн о. Ільмень і р. Волхов.

Прикметно, що особливу роль у створенні Давньопольської держави і Київської Русі відіграли племінні об'єднання з однаковою назвою — поляни. Збіг цих етнонімів дослідники помітили давно. Дехто навіть намагався

обґрунтувати гіпотезу про спорідненість великопольських і надніпрянських полян. Було висловлено думку про формування ще в VI—VII ст. на Волині полянського союзу що згодом розпався на дві групи племен, які емігрували в різних напрямках: до Дніпра і на Захід до Вісли й Одри¹⁸.

Символічним є збіг хронології створення визначних пам'яток середньовічної польської і давньоруської літератури — уже згаданого літописного зведення «Повісті врем'яних літ», перша редакція якого належить перу Нестора, і «Хроніки Галла Аноніма», написаної іноземцем, який ще замолоду прибув до Польщі (очевидно, із Франції), назавжди тут оселившись. Обидва твори були написані на початку XII ст. Ними охоплено історію країн від найдавніших часів до 1113 року, коли Нестор завершив свою титанічну працю, а автор «Хроніки» обірвав оповідь, можливо, померши. У підґрунтя творів покладено народні легенди і перекази, що висвітлюють зародження давньоруської та польської державностей; документи князівських архівів, до яких обидва автори мали вільний доступ; найдавніші літописні зведення, що назавжди для нас утрачені; розповіді безпосередніх учасників історичних подій та власні спостереження.

За даними писемних і археологічних джерел коліскою давньоруської держави на рубежі IX—X ст. була «Руська земля», тобто ті регіони східнослов'янської ойкумени, які згодом увійшли до складу Київського, Чернігівського, Переяславського та Галицько-Волинського князівств. У її ареалі відомо близько півсотні літописних градів (міст): на заході — у верхів'ях Сану та в середній течії Західного Бугу, на півночі — на лівобережжі Прип'яті й середній течії Десни, на сході — у верхів'ях Сейму, на півдні — у верхів'ях Південного Бугу й Поросці¹⁹. Основними центрами «Руської землі» були Київ — колишня столиця полянського племінного союзу, Чернігів і Переяслав. У межах «Руської землі» сформувалися етнографічні та мовні особливості українського етносу, тут уперше зафіксовано

етнонім «Україна», семантика якого пов'язана зі значеннями «відрізок, шматок землі», «територія племені», «князівство»²⁰. Розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 році, який уславився боротьбою з кочовиками-половцями, літописець зауважив: «И плакашася по нем вси Переяславци, о нем же Оукраина много постана»²¹. Протягом наступних століть назва «Україна», якою тривалий час послуговувалися паралельно з етнонімом «Русь», поступово поширилася на всі історичні українські землі, остаточно утвердившись у ХІХ ст. Цю ж до сучасної назви «Росія» і похідних від неї етнонімів «руський», «россиянин», то вона виникла лише на початку ХVІІІ ст., коли цар Петро І, проголошений імператором, заборонив уживати назви «Московія» і «Московське царство». Це було зроблено з ідеологічних міркувань: Московію, перейменовану в Росію, оголосили правонаступницею Київської Русі та «збиральницею земель Великої, Малої і Білої Русі».

Територіальним і політичним ядром Давньопольської держави стала північна частина Великопольщі над Вартою — територія племінного союзу полян із центрами в Крувіце, Гнезно і Познані²². Етнонім «поляни», на думку дослідників, походить від слова «поле». Уперше у формі «Polonie» він зафіксований на сторінках житій св. Войцеха — християнського святого, патрона Давньопольської держави, убитого 997 року під час емісійної подорожі на землі прусів-язичників. Згодом, у хроніці єпископа Тітмара Мерзебурзького прочитуємо як «Poleni». Певний час новостворена держава мала назву Полянська, а з ХІ ст. — Польська. Назва Польщі «Polska» виникла від прикметника у словосполученні «Polska ziemia». Першою столицею Давньопольської держави до кінця 30-х років ХІ ст. було м. Гнезно²³.

Багато істориків вважає, що перша проукраїнська держава на берегах Дніпра існувала задовго до того, як 882 року варязький князь Олег із роду Рюриковичів хитрістю оволодів Києвом, убивши київських князів Аскольда і Діра — останніх представників місцевої князівської династії полянського племінного союзу

— Києвичів (від легендарного будівничого Києва князя Кия). Розповідаючи про заснування столиці України, Нестор Літописець через відсутність писемних свідчень був змушений послуговуватися народними переказами, що не завадило йому рішуче і недвозначно наполягти на князівському походженні Кия, його братів Цюка й Хорива та сестри Либідь. «Інші, — писав він із цього приводу, — не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з того боку Дніпра, тому й говорили: “на перевіз на Київ”, а коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Цареграда. Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого — не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого — не знаю і при якому приходив царі»²⁴.

На фольклорній традиції ґрунтується й оповідь Галла Аноніма про попередників князя Мешка Першого — його батька Семомисла, діда Лешека (Лестька) і прадіда Семовіта — сина колісника Пяста, який скинув з гнезненського престолу князя Попеля. Усе ж фахівцями-істориками висунуто серйозні аргументи на користь достовірності народних переказів про перших представників династії Пястів²⁵.

Формування Київської Русі розпочалося наприкінці ІХ — на початку Х ст., коли князь Олег (882 — 912) об'єднав племінні союзи полян, древлян, сіверян, радимичів і здійснив успішний похід на Візантію, де його воїни, за словами літописця, «повісили щити свої на воротах [Царгорода. — С. С.] на знак перемоги»²⁶. Наступник Олега — князь Ігор — продовжив політику попередника: він підкорив уличів і тиверців, двічі ходив на Візантію. Загинув під час походу на древлян, з яких намагався вдруге поспіль зібрати данину. Дружина Ігоря — княгиня Ольга — жорстоко помстилася древлянам, але була змушена врегулювати процес збирання данини, чітко визначивши її розмір. Син Ігоря і Ольги — князь Святослав, якого М. Грушевський назвав «козаком на престолі», — усе життя провів у походах і поєдинках із ворогами, підкоривши в'ятичів і розгромивши Хазарський каганат — могутнє державне утворення в межиріччі Дону і Волги. До утворення Київ-

ської Русі в'ятичі, сіверян і поляни певний час платили данину князю Святославу. Він також оволодів землями ясів (осетинів) і касогів (черкесів) на Північному Кавказі, здійснив кілька походів за Дунай у володіння Візантії, куди хотів перенести столицю. Зрештою, відважний воїн був убитий кочовиками-печенігами: «В літо 6481 (973). І прийшов Святослав до порогів, і напав на нього Куря, князь печенізький, і убив Святослава. І взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, і золотом окувавши, пили з неї»²⁷.

За часів князювання сина Святослава — Володимира (980–1015) — Київська Русь досягла найвищої могутності й розквіту. Він остаточно підкорив непокірних в'ятичів і радимичів, розширив кордони держави на заході, вів успішну боротьбу з печенігами. На початку XI ст. Київська Русь охоплювала значну територію Східної Європи: від р. Ладога на півночі до Таманського півострова на півдні, від Карпат на заході до Поволжя і басейну р. Ока на сході.

Перша згадка про Давньопольську державу, датована 960 роком, належить німецькому хроністу Відукінду з Корве. Ідеться про боротьбу князя Мешка Першого (близько 960 — 992), який у той час володів Великопольщею, Мазовією, Куявією і Любуською землею, з лютичами (величаними) у Західному Помор'ї. Зіткнувшись із безжалювим супротивом Лютицького союзу, він уклав договір з імператором Німецької імперії Оттоном Першим, за яким визнано претензії Давньопольської держави на землі, розміщені на схід від Нижньої Одри²⁸. Одночасно Мешко Перший увів до складу держави Малопольщу і Силезію, якими із середини IX ст. володіла Чехія. За час свого правління територію Давньопольської держави він збільшив більш ніж удвічі.

Наступник Мешка Першого — Болеслав Перший Хоробрий (992–1025) — продовжив політику батька, розширивши межі володінь на заході, півдні та сході. Він активно втручався в у внутрішні справи своїх сусідів, допомагаючи своїм союзникам боротися за владу. У квітні

1015 року Болеслав Хоробрий проголосив себе королем, увінчавши голову короною в столиці держави — м. Гнезно. Невдовзі після цієї акції, яка викликала негативну реакцію римської курії, він помер.

Велике історичне значення мало офіційне запровадження в Польській державі Мешком Першим і на Русі Володимиром Святославовичем християнства. Обидва володарі виходили з того, що відмова від язичництва зміцнить міжнародні позиції і сприятиме внутрішній консолідації їхніх держав. Історичні джерела свідчать, що в другій половині X ст. християнство вже було добре відоме як у межах Польської держави, так і на Русі. Цьому сприяли зближення князя Мешка Першого з правителем Німецької імперії Оттоном Першим і чеським князем Болеславом, а також тісні контакти русичів із Візантією (відомо, що першою християнкою з родини Рюриковичів була княгиня Ольга, яку охрестили в Константинополі під час зустрічі з візантійським імператором). Важливе значення мала також діяльність християнських місіонерів із чеських земель у Силезії та Малопольщі, результатом якої було освячення краківського храму патрона Чехії св. Вацлава²⁹. За свідченням «Чеської хроніки» Козьми Празького (1086), вони прагнули поширити християнство і на Волинь³⁰.

966 року Мешко Перший узяв шлюб із Добронравою донькою чеського князя Болеслава Першого, і за умовою шлюбної угоди, разом зі своїм оточенням, прийняв християнство за латинським обрядом. Так було зроблено перший рішучий крок на шляху християнізації людності польських історичних земель.

Значно складнішим і довготривалішим був процес запровадження християнства на Русі, якому передувала спроба Володимира об'єднати язичницькою вірою різні східнослов'янські племена і створити в Києві пантеон язичницьких богів. Здобувши владу, він, за повідомленням «Повісті врем'яних літ», «поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімарагла, і Мокош. І жертви їм приносили, на-

зиваючи богами, і приводили до них синів своїх»³¹. Згодом князь зрозумів, що дідівська язичницька віра як чинник державотворення повністю вичерпала себе.

Обираючи монотеїстичну релігію, київський правитель зупинився на східному, грецькому, варіанті християнства, яке найкраще відповідало соціально-економічному стану і політичному устрою давньоруського суспільства. За літописними свідченнями, хрещення Русі відбулося 988 року. Цьому передували взяття руською дружиною Корсуня (Херсонеса) у Криму, який належав Візантії, і вимоги князем Володимиром видати за нього заміж Анну — сестру візантійських імператорів Василя і Костянтина. Шлюб, на який неохоче погодилися візантійські очільники, зумовив хрещення самого Володимира, а після повернення до Києва — хрещення киян у водах Дніпра. Подібна акція відбулася і в Новгороді. Це була подія величезної культурної та політичної ваги, яка поставила Київську Русь на один щабель з іншими християнськими державами Європи. Одночасний вибір князем Мешком Першим західного (католицького), а Володимиром Святославовичем східного (православного) варіантів християнства, незалежно від їхньої волі й устремління, створив передумови для майбутнього цивілізаційного розлому слов'янського світу, наслідки якого виявилися через кілька століть і відчутні нині.

У перші десятиліття існування Київської Русі і Давньопольської держави між ними налагодилися доволі тісні контакти, закріплені шлюбами між представниками правлячих династій. Інколи керівники держав втручалися у внутрішні справи своїх сусідів, не зупиняючись перед організацією військових актів — найдієвішим аргументом середньовічної «дипломатії». Так, Болеслав Хоробрий двічі — 1013 і 1018 років — ходив на Русь, прагнучи захистити інтереси зятя, князя Святополка. Коли ж після смерті Болеслава між його синами розгорнулася запекла боротьба за владу, київський князь Ярослав Мудрий разом зі своїм братом Мстиславом допомогли посісти гнізненський

престол одному з претендентів — Безприму. Вони здійснили похід у глибину Польщі і оволоділи Червенськими містами, захопивши в полон чисельну польську людиність. «В літо 6539 (1031) Ярослав і Мстислав зібрали воїв багато і пішли на ляхів, і знову зайняли городи Червононоруські, і звоювали Лядську землю, і багато ляхів привели, і поділили їх між собою. І посадив Ярослав своїх по Русі, і живуть вони там і по цей день»³².

Полонених розселили на південних кордонах Русі, що в першій половині XI ст. проходили по правому березі, р. Рось (Середня Наддніпрянщина). Цікаві відомості щодо цієї події отримали археологи під час розкопок селищ на берегах вищеназваної річки поблизу Миколаївського городища — колишнього міста-фортеці, нині затопленого водами одного з водосховищ. У ході дослідження вони виявили не типову для даної місцевості кераміку — уламки горщиків із вертикальною шийкою та горизонтально відігнутими вінцями т. зв. «дорогичинського» типу, характерну для пам'яток XI ст. з польсько-русського порубіжжя³³. Крім того, у ґрунтовому некрополі цього часу, який стояв на правому березі Росі, знайдено прикраси, властиві західним слов'янам³⁴.

Перед переселенцями з польських земель було поставлено завдання захищати південні рубежі Київської Русі від нападів печенігів і споріднених із ними племен — тюркомовних кочовиків, які з кінця IX ст. безроздільно контролювали степову зону Північного Причорномор'я і Приазов'я. Київські князі, надто Володимир Великий і Ярослав Мудрий, постійно дбали про зміцнення кордонів, будуючи фортеці. Цій же меті було підпорядковане будівництво т. зв. Змійових валів — грандіозних дерев'яно-земляних споруд заввишки до 7 м, протяжність яких у Середній Наддніпрянщині по берегах Дніпра сягала майже тисячі кілометрів. Наприкінці XI ст., коли в степах Русі-України запанували нові тюркомовні кочовики — половці, київським князям для захисту кордонів своєї держави вдалося залучити колишніх ворогів-«поганих»³⁵: торків, печені-

гів, берендеїв, ковуїв, турпеїв, каєпичів, які в межиріччі річок Стугни і Росі утворили союз Чорних Клобуків, ведучи незвичний для себе напівосілий спосіб життя. Адміністративно-політичним центром чорноклобуцького Поросся було м. Торчеськ, залишки захистних валів якого збереглися досі³⁶. За підсумками антропологічних досліджень, саме в добу Київської Русі людність Поросся набула певної, хоча і незначної «східної» (монголоїдної) домішки, що і нині помітна в зовнішності українців цього регіону³⁷.

Майже відразу після смерті Болеслава Хороброго і Ярослава Мудрого в Давньопольській державі та на Русі з'явилися перші ознаки політичної роздробленості, які згодом призвели до розпаду єдиного державного організму та утворення незалежних князівств. Це трапилося одночасно — близько середини XII ст. Але Польща, де на початок XIII ст. виокремилися кілька центрів політичного життя [Малопольща з Краковом, який за часів князя Казимира Першого (1034–1058) набув статусу загальнопольської столиці; Силезія, Великопольща, Мазовія, Куявія, Сандомирська і Любуська землі, Східне і Західне Помор'я], не стала здобиччю своїх сусідів. Наприкінці XIII ст. правитель Великопольщі і Східного Помор'я князь Пшемисл II отримав із рук

єпископа в гнєзненському кафедральному соборі королівські регалії, започаткувавши процес відновлення польської держави.

По-іншому склалася доля Київської Русі. Держава розпалася на кілька феодальних князівств, правителі яких ворогували між собою. Київське, Новгород-Сіверське і Переяславське князівства, що колись становили ядро «Руської землі», унаслідок постійних нападів половців, відтоку населення і князівських чвар ослабли економічно й політично. Натомість значно утвердилося Ростово-Суздальське князівство, яке містило т. зв. «Залеську землю» — між Волгою і Окою на далекій периферії киево-руської держави. За словами російського історика В. Ключевського, «це була країна, яка лежала поза старою, корінною, Руссю і в XI ст. була радше чужорідною, ніж руською країною [...] тут мешкали мурома, меря і весь [місцеві фіномовні племена. — С. С.]»³⁸. На берегах Москви-ріки, укритих густими лісами, князь Юрій Долгорукий заснував місто, яке незабаром утвердилось як столиця нової державної потуги — Московського князівства, Московії, Російської імперії, СРСР і, нарешті, новітньої російської держави. Починаючи із середньовічної доби, стосунки із цим державним утворенням стали важливим чинником політичного буття польського й українського народів.

¹ Давня історія України: у 3 т. — К., 2000. — Т. 3. — Слов'яно-Руська доба. — С. 94.

² На думку вчених, велючани, або волиняни (від назви м. Волін), і піричани належали до поморської групи західних слов'ян, нащадками яких є сучасні кашуби.

³ *Lowmiański H. Początki Polski.* — Warszawa, 1964. — Т. II. — S. 66, 106.

⁴ *Исаевич Я.* Висляне и лензяне в IX — X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. — М., 1981. — С. 160.

⁵ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. — Л., 2002. — С. 17.

⁶ Детальніше про це див.: *Lowmiański H. Początki Polski.* — S. 106; Давня історія України. — С. 96.

⁷ *Нидерле Л.* Славянские древности. — М., 1956. — С. 155, 156; *Ключевский В.* Курс русской истории // Сочинения в 9 т. — М., 1987. — Т. I. — ч. I. — С. 103, 104.

⁸ Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 21.

⁹ *Нидерле Л.* Славянские древности. — С. 155.

¹⁰ *Niederle L. Slowanské Starožitnosti. I. Původ a počátky národa slovanského. II.* — Praga, 1906. — S. 244, 271.

¹¹ *Lowmiański H. Początki Polski.* — S. 114–200; *Galczyński P. Zarys dziejow plemennych Małopolski // Rocznik przemyski.* — 1968. — № 12.

¹² Повість врем'яних літ... — С. 13.

¹³ Там само. — С. 17.

¹⁴ Детально про це: *Толочко П.* Роль Киева в эпоху формирования Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 129; *Рыбаков Б.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 98, 99; *Брайчевский М.* Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 102 та ін.

- ¹⁵ Повість врем'яних літ... – С. 13.
- ¹⁶ Седов В. Восточные славяне в VI–VIII вв. – М., 1982. – С. 138.
- ¹⁷ Сегада С. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології // *Rutenika*. – К., 2002. – К., 2002. – С. 97.
- ¹⁸ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 77.
- ¹⁹ Моця О. Південна «Руська земля». – К., 2007. – С. 56.
- ²⁰ Склярєнко В. Звідки походить назва «Україна» // *Україна*. – 1991. – № 1. – С. 20, 39.
- ²¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М, 1962. – Т. 2. – С. 653.
- ²² Поряд із полянським центром, на історичних польських землях існували також інші давні осередки державотворення – у Малопольщі, Силезії, Помор'ї.
- ²³ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 18.
- ²⁴ Повість врем'яних літ... – С. 19.
- ²⁵ Див.: *Buczek K. Zagadnienie wiarygodności dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. – Warszawa, 1969.
- ²⁶ Повість врем'яних літ... – С. 47.
- ²⁷ Там само. – С. 121.
- ²⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 19, 20.
- ²⁹ Там само. – С. 20.
- ³⁰ Королюк В. Грамота 1806 г. в хроніке Козьмы Пражского // *Краткие сообщения. Институт славяноведения*. – 1960. – Вып. 29. – С. 23.
- ³¹ Повість врем'яних літ... – С. 133.
- ³² Там само. – С. 237.
- ³³ Моця О. Південна «Руська земля». – С. 74.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Давньоруські літописи називали «поганими» кочовиків-язичників степової зони України – печенігів і половців, здебільшого вдаючись до негативних характеристик своїх агресивних сусідів. «Так само і зараз, при нас, – писав Нестор Літописець, – половці тримаються батьківських законів; кров проливають, ще й хваляться цим, їдять мертвячену і всіляку нечистоту, хом'яків і сусолів, і одружуються зі своїми мачухами та ятрівками, й інші обичаї батьків своїх [сповняють]» (Див.: *Повість врем'яних літ...* – С. 25).
- ³⁶ Моця О. Південна «Руська земля». – С. 75.
- ³⁷ Сегада С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 189.
- ³⁸ Ключевский В. Курс русской истории. – СПб., – 1904. – Т. II. – С. 366.